

WANDA POPIAK

Wydział Pedagogiczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej ZNP
ul. Smulikowskiego 6/8, 00-389 Warszawa
Polska – Poland

EMMANUELIS ALVARI SYNTAXIS – PRZEZ DWA WIEKI

ABSTRACT. Popiak Wanda, „*Emmanuelis Alvari syntaxis*” – przez dwa wieki (*Emmanuelis Alvari Syntaxis* during two centuries).

The paper briefly touches the Latin syntax elaborated by Emmanuel Alvares (1526–1582). The book was published in Poland in 1577 and was used in our schools till 1815. The author of the paper shows how the manual was employed in Poland with the passing of time.

Key words: Latin syntax, Emmanuel Alvaris.

Autorzy humanistycznych gramatyk w pierwszej połowie XVI wieku w podręcznikach syntaksy starali się w sposób bardziej lub mniej praktyczny podawać przepisy normujące używanie języka łacińskiego w mowie i piśmie. Ukazywali interpretację zagadnień syntaktycznych, wywodzących się albo z poglądów Priscjana (VI w. n.e.) albo Aleksandra de Villa Dei (1170–1250), ilustrując wykład przykładami z tekstów starożytnych pisarzy. W strukturze wykładu składni możemy wyróżnić dwie podstawowe części: jedna dotyczy *nomen*, druga – *verbum*. Rozróżniona już przez Aleksandra de Villa Dei potrójna zgodność znajduje odbicie w regułach odnoszących się do *nomen*. Gramatycy humanistyczni starają się te reguły uściślać, w stosowaniu ich ukazywać subtelności językowe i pokazywać, jak je stosować.

Pochodzące od Priscjana i Aleksandra początki nauki o konstrukcji osobowej, przechodniej i nieprzechodniej zostały rozwinięte i usystematyzowane przez Linakra (1460–1524). Nauka składni u tego uczonego stanowi nowy typ wykładu, polegający na tym, że ogólna teoria została wpleciona w przepisy gramatyczne. Uczący się otrzymuje ściśle zespoloną całość. Linacer odznacza się dążnością do wykazywania pewnych regularności syntaktycznych (np. trybów i czasów w zdaniu) oraz określania pojęć (np. definicji) wraz z odniesieniem praktycznym (np. alfabetyczne zbiory czasowników).

W drugiej połowie XVI wieku używano do nauki języka łacińskiego gramatyki pt. *Grammaticarum institutionum libri tres*, której autorem jest Emmanuel Alvares (1526–1582). Dzieło swe wydał w roku 1572. Polskie edycje tego dzieła ukazują się od 1577 aż do 1815 r. i są stosowane w polskiej szkole.

Księga I obejmuje deklinację, koniugację i teoretyczny wykład o częściach mowy. Księga II dotyczy nauki składni¹, księga III przedstawia wersyfikację i rodzaje poezji.

Nauka składni rozpoczyna się od definicji „syntaxis”². Dalej stwierdza uczony, że za właściwą kompozycję należy uważać taką, jakiej używają autorzy, których język jest czysty i bezbłędny („qui pure et emendate scripserunt”). Następnie dokonuje autor podziału „syntaxis” na „transitiva” i „intransitiva”. Objaśnia, co rozumie pod tymi terminami. Z kolei mówi, że obydwie dzielą się na „iusta” i „figurata”, ilustrując je przykładami z Cyserona. Uważa bowiem, że prawa syntaktyczne winny być ilustrowane przykładami starożytnych pisarzy, w przeciwnym wypadku będą chłonać język niewłaściwy.

Rozbudowany wykład „syntaxis” składa się z 13 rozdziałów, obejmujących „constructio”³. Powyższe rozdziały zawierają przeciętnie kilka podrozdziałów, które przedstawiają regułę i przykłady Cyserona i Terencjusza. Następnie znajdują się wyjaśnienia związane z tą regułą, ilustrowane także przykładami Cyserona i Seneki. Po nich następują „appendices”, które zawierają odstępstwa od reguły lub rozszerzają jej zakres. Treść ich jest bogato egzemplifikowana cytatai autorów starożytnych (Lucanus, Ovidius).

W „constructio transitiva” najbardziej rozbudowany jest czasownik. Alwar uważa, że verba są activa, passiva, neutra, communia i deponentia. Zgodnie z tym podziałem umieszcza reguły składniowe, objaśniając je cytatai autorów klasycznych (Terentius, Cicero, Caesar, Livius, Vergilius, Horatius), albo powołuje się na opinie gramatyków, takich jak Donatus, Varro, Quintilianus czy Diomedes).

W końcowej części wykładu znajdujemy omówienie części mowy: praepositio, adverbium, interiectio, coniunctio również z dużą liczbą przykładów pochodzących szczególnie od Cyserona i Terencjusza.

Charakterystyczną ponadto cechą egzemplarzy cytowanych edycji – Dilingae 1583, jak i edycji polskiej, Posnaniae 1586 – jest to, że przy regułach nie znajdujemy wierszy, mających na celu ułatwienie zapamiętania prawideł składniowych.

Obok gruntownej i obszernej wiedzy filologicznej znajdujemy w *Grammaticarum institutionum libri tres* liczne wskazówki, dotyczące nauczania i uczenia się. Są one wplecione w teoretyczną naukę składni. Pouczają nauczyciela, jak ujmować i przedstawiać reguły, jakie dawać ćwiczenia i zadania uczącym się. Była to bowiem gramatyka przeznaczona bardziej dla nauczyciela niż dla ucznia. Dlatego wykład jest bardzo szeroki, wyczerpujący, podaje poglądy innych tak starożytnych, jak średniowiecznych i humanistycznych gramatyków.

¹ *De constructione octo partium orationis – Liber secundus*, Dilingae 1583, podaje wg egzempl. sygn. BU Warsz. 28.13.5.22.

² Syntaxis Graece, Latine constructio est recta partium orationis inter se compositio.

³ De constructione intransitiva, De constructione transitiva nominis, Superlativa, Comparativa, De constructione transitiva verbi, De constructione verbi activi, Constructio verbi infiniti, Gerundia, Constructio adverbi, Interiectionis constructio, Coniunctionis constructio.

Praktyczne uwagi rozsiane w różnych rozdziałach tej gramatyki wskazują, że Alwarowi zależało, aby nauczyciel kładł główny nacisk na treść reguły i objaśniał ją za pomocą przykładów zaczerpniętych najczęściej od Cyserona i Terencjusza, których język, jak stwierdza, wyróżnia się prędkością i elegancją. Mówienie bowiem danym językiem jest najlepszym sposobem jego nauczania się. Ponadto według Alwara, nauczyciel winien uwzględniać wiek ucznia, jego zdolności i możliwości percepcyjne.

Tak pojęty podręcznik gramatyki był dobry na ówczesne czasy dla wyższego poziomu nauczania. Uniwersytet Krakowski wprowadził go od roku 1587 do wykładów bakalarskich⁴.

Szkoła średnia rozszerzająca swój zasięg domagała się krótszego i prostszego podręcznika. Stąd według zaleceń jezuitów władz szkolnych (*Ratio studiorum* z 1586 i 1599 r.) pojawiła się gramatyka Alwara w przeróbkach dostosowanych do trzech stopni nauczania. Dla szkół jezuitów dokonywano podziału według klas, których poziom jestznaczony początkowymi literami:

PIOIC = pro inferiore ordine infimae classis,
 PSOIC = pro superiore ordine infimae classis,
 PMC = pro media classe,
 PSC = pro superiore classe.

Pokazują nam to edycje siedemnastowieczne i osiemnastowieczne. Edycje zaś z XVI wieku są prawdopodobnie przedrukami edycji pierwszej: nie posiadają bowiem podziału odnoszącego się do poszczególnych klas nauczania. Za przykład służyć może edycja poznańska *Liber secundus – De constructione octo partium orationis*, ukazująca sięzaledwie w trzy lata później (1586 r.). Jest ona dosłownym przedrukiem wydania Dilingae z roku 1583. Nasuwa się zatem przypuszczenie, że jeszcze w tym okresie nauczano składni z oryginalnego podręcznika Alwara.

Siedemnastowieczny Em. Alvari *Liber secundus*⁵ we wstępie informuje, że cała gramatyka została podzielona na trzy części, dostosowane do trzech klas nauczania, aby wybierając stosownie do warunków i uczniowie i nauczyciele łatwiej mogli z niej korzystać:

Pro eis, qui nostra Gymnasia frequentant, universa Grammatica in tres partes dissecta prodiret, ternis Grammaticae classibus accommodata, ut et facilius cuiusque classis veluti pensum ac distinctum appareret et magistrorum simul, discipulorumque rationibus consuleretur.

Dokonywana adaptacja dla potrzeb szkolnych powodowała zmiany w układzie gramatyki. Usuwanie historycznych i filozoficznych uwag autora skracało treści wykładu. Dla pokazania obrazu tych modyfikacji posłużyłmy się rozdz. „Relativa” z *De constructione octo partium orationis – Liber secundus* edycji poznańskiej z 1586 r. i edycji krakowskiej z 1667 r.

Wydanie poznańskie. Rozdział „Relativa” zawiera regułę: „Qui, quae, quod concordat antecedente in genere et numero”; przykłady zaczerpnięte

⁴ Por. H. Barycz, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1935, s. 505.

⁵ Emmanuelis Alvari, *De Institutione grammatica Liber secundus*, Cracovia 1667, egz. BU Warsz. 28.20.3.1124. Wznowiony był w latach 1627, 1631, 1662, 1700.

od Cyserona (jest ich sześć). Następnie idą uzupełniające objaśnienia, odnoszące się do stosowania „quidam, illud, sui, suus” z dużą liczbą przykładów. Po tych objaśnieniach następują „appendices”: pierwszy dotyczy relativum et antecedens, drugi omawia „quantus, qualis”, trzeci przedstawia nominativus et verbum adiectivum et substantivum. Trzeba zaznaczyć, że „appendices” są bardzo obszerne, zarówno w części pouczającej, jak i egzemplifikacyjnej. Całość rozdziału mieści się na sześciu stronicach formatu octavo.

Wydanie krakowskie. O rozdziale „Relativa” można powiedzieć, że stanowi jedną trzecią zakresu materiału w stosunku do wydania poznańskiego. Zawiera regułę, tylko trzy przykłady wybrane spośród sześciu. Następnie dwa rodzaje „appendices”: jeden przeznaczony dla drugiej klasy (PMC) zawierający relativum qui, quae, quod, użycie jego z rzeczownikiem, zastosowanie quantus, qualis i drugi „appendix” przeznaczony dla klasy trzeciej (PSC), zawierający użycie nominativus et verbum adiectivum et substantivum i relativum z podziałem tych zagadnień na trzy części. Do każdego z „appendices” dołączone są przykłady, ale jest ich niewiele (jeden lub dwa). Zastosowana jest inna kolejność prezentowania zagadnień niż w wydaniu poznańskim. Całość rozdziału mieści się na dwóch stronicach formatu octavo.

Istotę dokonywanych przeróbek wyraźnie widać w całościowym układzie *Liber secundus. De Institutione grammatica*, wydanie krakowskie z 1667 r. *Liber secundus* obejmuje dwie części. Pierwsza składa się z „De concordantiis” i „De constructione verbi” i jest przeznaczona dla drugiego roku nauczania tj. pro superiore ordine infimae classis. Druga: „De communi omnium verborum constructione” jest przeznaczona pro media classe grammaticae.

Część I zawiera: de nomine cum verbo, de adiectivis et substantivo, de relativo cum antecedente, de substantivis continuatis oraz de interrogatione et responsione, przedstawione jako składnia zgody (5 rozdz.). Verbum activum jest przedstawione według „ordo”, jest ich 6, dla którego punktem wyjścia jest i rekcja czasownika i znaczenie słowa. Verba passiva, neutra, communia i deponentia zostały omówione według następującego schematu: reguła pisana prozą, egzemplifikacja jej przykładami przede wszystkim Cyserona oraz dodane „appendices”, które są dwojakiego rodzaju: jedne z przeznaczeniem dla następnego roku nauki (tj. pro media classe), drugie dla wyższego poziomu (tj. pro superiore classe). Nadto w niektórych jeszcze rozdziałach znajdują się scholiony, które zawierają dodatkowe pouczenia i przykłady. Trzeba zaznaczyć, że w tej części nie znajdujemy wierszyków mnemotechnicznych.

Część druga składa się z 12 rozdziałów. Schemat każdego rozdziału jest taki sam, jak w części pierwszej, z tym że reguła jest najpierw podana w for-

nie wierszyka, po czym po raz drugi wyłożona prozą⁶. „Appendices” przeznaczone są albo *pro media classe*, albo *pro superiore classe*.

Ponadto *Liber secundus* badanej edycji zawiera jeszcze rozdziały, takie jak „De constructione figurata”, „De barbarismo”, „Obscurae orationis vitia”, „De inordinatae vitiis” i przeznaczone są dla klasy PSC, w której jeszcze nauczano składni.

Przy takim układzie podręcznika i jego zmodyfikowanym podziale treści dla poszczególnych poziomów nauki uczeń przerabiał każdą część składni trzykrotnie, za każdym razem gruntowniej i bardziej szczegółowo. Nauczysz się raz w infimie podstawowych zasad składniowych, wracał do nich po raz drugi w klasie media, zapoznając się praktycznie z „appendices” i scholiami. Potem zaś w klasie syntaksy po raz trzeci, by rozszerzyć wiedzę o szczegóły i subtelności za pomocą odpowiednich scholionów i „exceptiones”.

Wskazówki metodyczne kierowane do nauczycieli w tym wydaniu są zebrane i umieszczone w przedmowie. Koncentrują się wokół takich zagadnień, jak kolejność realizowanego materiału w podręczniku, stopniowanie trudności lub troski o to, aby nie przeciążać uczniów nauką.

Osiemnastowieczne edycje Alvaresa⁷ są zbliżone do edycji krakowskiej z XVII wieku. Pod względem układu i treści te podręczniki są prawie takie same. Zachowują podział materiału gramatycznego według klas sygnowanych początkowymi literami, ale niekiedy zakres treści nauczania dla poszczególnych poziomów jest zróżnicowany. Pokazują to edycje kaliskie z roku 1740 i 1773, które są bardziej do siebie podobne. Edycja zaś brunsberska z roku 1766 jest nieco zmieniona. Rozdziały o gerundiach z ich appendixem mogą służyć za ilustrację zróżnicowania treści.

Wydanie kaliskie: 1740 r., s. 282

Appendix PMC

1. Gerundia in Do et Dum,

quibus praepositio

adjuncta est raro se-

quitur casus verbi.

Var. dr re rust.lib. 3.C.9.

“In supponendo ova observent,

ut numero sint imparia”

Cic. lib. 5 ep. 17 „Nullo loco

deero ad levandum fortu-

Wydanie kaliskie: 1773, s. 338

Appendix II Generis PSC

1. Gerundia in Dum, quibus

praepositio adjuncta est, raro

sequitur Casus Verbi, Varr. de

re Rust. I.13 c.9 “In suppo-

nendo ova observant, ut nume-

ro sint imparia”. Cic. I.5. ep.17

“Nullo loco deero ad levandum

fortunam tuam”. Multo tamen

venustius Adjectivorum more,

⁶ Quae quarto gaudent, velut adiectiva legantur

dum genus et numeri, quarti casuque gerundi

permaneant: ut homo pacem studiosus alendi

sic variatur: homo pacis studiosus alendae.

Proza: Gerundia quae accusativo casu gaudent, fere elegantius more adiectivorum ad hunc modum offeruntur.

⁷ Znane mi egzemplarze to:

Emmanuelis Alvares, De instructione grammatica libri tres, Calissii 1740, sygn. BUAM SD 2384 I

Emmanuelis Alvares, De institutione grammatica libri tres, Leopoli 1749, sygn. BN W. I 173

Emmanuelis Alvares, De institutione grammatica libri tres, Brunsbergae 1766, sygn. BUAM SD 15666 I

Emmanuelis Alvares, De institutione grammatica libri tres, Calissii 1773, sygn. BUAM SD 5789 I

nam tuam". Multo tamen, venustius ac frequentius, adjectivorum more, variato Gerundio, passive usurpantur. Cic. 5 in Ver.: Si ubertas in percipiendis fructibus fuit consequitur utilitas in vendendis.

2. Gerundia, in do, etiam...

variato Gerundio Passive usurpantur in praepositionis suae casu, Cic. 5 in Verr. "Si ubertas In praeciendis fructibus fuit, consequitur utilitas In vendendo" Id: de Leg. Agr. Quanta instrumenta habeant Ad obtinendam, adipiscendamque, sapientiam, V. infra praeceptum 6.

2. Gerundia quoque in Do quae cum verbis, studeo, operam do et similibus...

Wydanie brunsberskie: 1776 r., s. 312

Appendix II generis PSC

1. Gerundia in Do et Dum, quibus praepositio adjuncta est raro, sequitur casus Var. de rust. lib.2. cap.9 „In supponendo ova observant, ut numero sint imparia". Qui eleganter loqui volet Ciceronem imitabitur, qui hoc loquendi genere fere abstinet.

2. Gerundia in Do etiam ...

Ponadto w wydaniu kaliskim z roku 1740 można obserwować jeszcze dużą liczbę wierszowanych reguł. Natomiast już w edycjach z 1749, 1766 i 1773 r. zauważyć je można w dość ograniczonym stopniu. Nasuwa się przypuszczenie, że ówczesne głosy krytyki miały wpływ na „doskonalenie” podręcznika gramatyki. Z biegiem czasu narastały zmiany...

Jak jednak postępować ze zmieniającym się Alwarem na poziomie niższym czy wyższym, nauczyciel dowiadywał się ze wskazówek i przepisów w „Ratio atque institutio studiorum”, dokładnie określającej jego dydaktyczne postępowanie. Potwierdza się przekonanie, że we wszystkich szkołach jezuickich w sposób mechaniczny utrwalano skomplikowane reguły gramatyczne z gramatyki Alwara. Nauczyciele przejawiali zbytne zamiłowanie do przeróżnych subtelności gramatyczno-językowych. Drobiazgowa analiza każdej formy gramatycznej, każdego zwrotu, zapisywanie w zeszytach uczniowskich wszystkich napotkanych wyrażen zmierzało przede wszystkim do uczenia się na pamięć. Coraz mniej korzystano z wzorów starożytnych. Wyraźnie pokazuje to wyżej badana historia zmian zarówno układu syntaxis, jak i jej zakresu w kolejnych edycjach Alwara stosowanych w szkołach ponad dwa wieki.

Dopiero działalność Stanisława Konarskiego odnosząca się do praxis dydaktyki języka łacińskiego miała znaczenie przełomowe.